

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

BÖYÜKXANIM İBRAHİM QIZI EMİNLİ

AZƏRBAYCAN DANIŞIQ DİLİNDƏ MÜRACİƏT
FORMALARI

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Akif Fərman oğlu Miriyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə « 27 ___ » 02 2015-ci il tarixdə saat « ___ »-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ___ » _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya
üzrə elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir şəxs duyduğu, hiss etdiyi haqqında fikirləşmək, düşündüyünü başqasına çatdırmaq və ya fikir mübadiləsi etmək istəyir və bunun üçün şübhəsiz, müəyyən vasitədən istifadə etməli olur; bu ünsiyyət vasitəsi adlanır. İnsanların dünyagörüşü, həyat təzi həmişə müxtəlif və rəngarəng olmuşdur. Cəmiyyət tarixində ünsiyyət üçün, qarşılıqlı anlaşma üçün bir çox vasitələrə müraciət edilmişdir. Buna görə də dil yeganə ünsiyyət vasitəsi deyil, lakin başlıcasıdır. Məlumdur ki, «bəşər mədəniyyətinin hər bir məhsulu kimi dil də tarixi təhlil predmetidir»¹. «Mədəniyyətin elə sahəsi yoxdur ki, orada inkişaf şəraiti dildəki qədər dəqiq müəyyənliliyə malik olsun və elə mədəni-tarixi elm yoxdur ki, onun metodu dilçilik metodu kimi kamillik dərəcəsinə çatmış olsun»².

Dil və mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə, dialektik vəhdət, qarşılıqlı təsir və münasibət vardır. Dil xalqın milli mədəniyyətinin birbaşa ifadəçisidir. Nitq mədəniyyəti isə mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsidir, təfəkkür mədəniyyətidir.

Bugünkü Azərbaycan mədəniyyəti ümumbəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. O, dünya mədəniyyətinin tərəqqisində müəyyən rol oynayır və öz növbəsində, bəşəri mədəniyyətdən bəhrələnir, ondan qidalanır. Dil və nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Dilin hazır modellərindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə danışanın və ya yazanın dünyagörüşündən, onun bilik dərəcəsindən, dilə şüurlu münasibətindən, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsindən, ictimai fəallığının artmasından asılıdır. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnən hər bir kəs ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda daha fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düşüncəsini düzgün danışmaq və yazmaqla ifadə etmək, kamil nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir.

¹ Об ораторском искусстве. Москва, 1958, с.25

² Останин А.И. Соотносительность обращений и вопросительных предложений.// Русский язык в школе. Москва, 1990, №2, с.25

Ünsiyyət mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ünsiyyət ilk növbədə müraciətlə başlanır. Salam vermək, kef-əhval tutmaq müraciətin ilkin təzahürüdür. Hər bir azərbaycanlı, xüsusən ziyalılar kimə, harada və necə müraciət etməyi bilməlidirlər.

İnsanlar tarixən öz istək və niyyətlərini, hiss-həyəcanlarını başqalarına çatdırmaq üçün məhz müraciət formalarından istifadə etmişlər. Müraciət formaları cəmiyyətdə müəyyən ictimai birliklərin, insanların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən lingvistik vasitələrdir. İnsanlar arasında mövcud münasibətlərdən asılı olaraq müxtəlif müraciət formaları yaranmışdır. Uzun tarixi inkişaf dövrü ərzində müxtəlif müraciət üsullarının formalaşması, onların paralel işləliyi, pərakəndə şəkildə yayılması bu formaların elmi və sistemli şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Gündəlik məişətimizdə, rəsmi ünsiyyətdə zəruri, müvafiq müraciət formasının seçilməsi müraciət edən şəxs üçün çox zaman çətinlik yaradır. Buna görə də «Azərbaycan danışıq dilində müraciət formaları» mövzusunda müraciət edilməsi çox aktual və məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Bu mövzunun araşdırılması müraciət formalarının konkret şəraitə, münasibətlərə uyğun olaraq seçilməsindəki çətinlikləri aradan qaldıra bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi nitq zamanı müraciət rolunda çıxış edən dil vahidlərini müəyyənləşdirmək, mövcud müraciət formalarını tarixi planda araşdırmaq və müasir dildə işlənən müraciət formalarını sistemləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat prosesində aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- danışıq etiketində müraciət formalarının yeri və rolunu müəyyənləşdirmək;
- çağırış-müraciət məqsədilə işlənən vokativ sözlərin təhlilini nəzərdən keçirmək;
- müraciət formalarının nitqdə funksiyaları və işlənmə məqamlarını müəyyənləşdirmək;
- ümumişlək müraciətləri bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında təsnif etmək;
- rəsmi və qeyri-rəsmi müraciət formalarını nəzərdən keçirmək;
- müraciət formalarının semantik, qrammatik və üslubi

xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Mövzu ilə bağlı araşdırmalar üçün tədqiqatın obyektini danışıq dili təşkil edir. Danışıq dilində mövcud müraciət formalarının tədqiqi məqsədilə danışıq dili, dialekt və şivələrimizlə yanaşı, ədəbi dilimiz də mənbə kimi götürülmüşdür. Tədqiqatın predmeti isə danışıq dili və ədəbi dildə tarixən mövcud olmuş və bugünə qədər istifadə olunan müraciət formalarıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tarixən Azərbaycan dilində mövcud olmuş, hazırda da işlənən müraciət formalarının nitqdə rolu və yeri, funksiyaları ilk dəfə geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu müraciət formalarına həm sadə danışıq dilində (məişətdə), həm də rəsmi danışıq dilində (rəsmi ünsiyyətdə) istifadə olunan müraciət formaları daxildir. Tədqiqat zamanı tarixən çağırış məqsədilə işlənmiş hiss-həyəcan, emosionallıq ifadə edən ə, ayə, əyə, ərə, ara, arə, alə, əşi//əşşi və s. kimi vahidlərdən başlayaraq, bəy, ağa, müəllim, yoldaş, cənab sözlərinə qədər, demək olar ki, mövcud olan bir çox müraciət formaları təhlil olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqatda aşağıdakı müddəalar müdafiəyə təqdim olunur:

- Nitqimizdə müraciət intonasiya, bəzən də frazada yerinə görə müəyyən edilir. Müraciət, hər şeydən əvvəl, həmsöhbətin diqqətini cəlb edir, eyni zamanda onu adlandırır;

- müraciət forması istənilən bir mətnin dilini şifahi nitqə yaxınlaşdırma da bilər, rəsmi ünsiyyətə çevirə də bilər;

- müraciətin aşağıdakı funksiyaları var: çağırış, diqqəti cəlb etmə, təyin qəbul edib mürəkkəbləşərək qiymətləndiricilik, əlaqə yaratma və təsir funksiyaları;

- müraciət formaları danışıq dilində, əsasən, aşağıdakı məqamlarda və situasiyalarda işlənir: salamlama; sağollaşma; dəvət, xahiş, rica; təklif; təşəkkür; üzrxahlıq; təsəlli; təbrik; tənbeh və məzəmmət, şikayət, qarğış, qadağa; tərif, əzizləmə, razılıq və alqış; məsləhət, öyüd, nəsihət və xəbərdarlıq məqamları;

- müraciət formalarının seçilməsi həmsöhbətlər arasında yaş, tanışlıq dərəcəsi, sosial vəziyyət, peşə və məşğuliyyət, şəxsi keyfiyyətlər, əlaqə və münasibətlərdən asılıdır;

- müraciət formaları içərisində ən geniş yayılmış ümumişlək

müraciətlər qohumluq münasibətləri bildirən sözlərdir, hətta bəzən tanış olmayan insanlara da müraciət edilərkən istifadə olunur. Bəzən mənsubiyyət şəkilçili, əzizləmə xarakterli söz və ifadələrdən də istifadə olunur;

- çağırış-müraciət məqsədilə işlənən ə, ədə, ayə, alə, are, arə, əşi, az, ayzə və s. vahidlər də danışıq dilində çox tətbiq olunur. Bu sözlərdəki ə ünsürünün ən qədim mənası şəxs, adam, insan olmuşdur.

- cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar dilimizdə ağa, bəy, yoldaş, müəllim, cənab sözləri də müraciət kimi işlənmişdir.

- müxtəlif dövrlərdə qadınlara müxtəlif dil vahidləri ilə müraciət ediblər: xanım, bəyim, bikə, banu. Xanım, bəyim sözlərindəki birinci hissə xan, bəy, ikinci hissəcik isə (-ım, -im) bəzi mənbələrdə mənsubiyyət, bəzi mənbələrdə kiçiltmə mənalı şəkilçilər və hətta qadın cinsi ifadə edən şəkilçilər kimi qeyd olunmuşdur. Bikə sözü *bəy+çə* (kiçiltmə bildirən şəkilçi) kimi formalaşmış, *bey+çə~biyçe~biçe~bike* mərhələlərini keçərək indiki şəkllə düşmüşdür. Banu sözü tədqiqatlara görə Orxon abidələrindəki Umay ana adı ilə əlaqələndirilir. Banı~Umay ana~Ubay ana~ Bay ana~ Baynı~Banı inkişaf yolunu keçərək indiki şəkllə düşmüşdür.

- daim inkişafda olan cəmiyyət üçün davranış qaydaları yaratmaq o qədər də asan deyil. Belə bir kompleksi formalaşdırmaq üçün ilk növbədə mövcud ünsiyyət formalarını qaydaya salmaq, normal cəmiyyətin mühüm atributlarından biri olan davranış qaydalarını sistemləşdirmək lazımdır.

- nitqin adresatını adlandıran söz və ya söz birləşməsi müraciətdir. Nitq zamanı müraciət rolunda daha çox xüsusi adlar, nisbətən az hallarda heyvanların, digər canlı və cansız varlıqların adları çıxış edə bilər. Müraciət cümlədən kənar işlənə bildiyi kimi, onun strukturuna da daxil ola bilər, cümlənin istənilən yerində – əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Cümlə tərkibində işləndiyi halda belə, müraciəti ifadə edən xitab cümlə üzvü ola bilmir, yəni digər sözlərlə tabelik və tabesizlik əlaqəsinə girmir, öz qrammatik müstəqilliyini saxlayır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan ünsiyyət mədəniyyətinin əsas

amillərindən hesab edilən müraciət formaları üzərində aparılmışdır. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, nitq mədəniyyəti ilə bağlı nəzəri məsələlərdən biri, bəlkə də, birincisi olan müraciət formaları elmi şəkildə tarixi ardıcılıqla, elmi və bədii ədəbiyyat əsasında ilk dəfə geniş şərh olunmuşdur. Təqdim olunan bu tədqiqat nitq mədəniyyəti və üslubiyyat ilə bağlı aktual elmi məsələlərin həllinə yardım edə bilər.

Dissertasiya işində istifadə olunan faktik material, eləcə də həmin faktik materialın təhlili nəticəsində əldə edilən qənaət və müddəalar ali məktəblərdə sintaksis, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat üzrə kurslarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində faktik materialın təhlilində təsviri, tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat üçün əsas dil materialı Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərlərindən, qəzet və jurnal nümunələrindən toplanmışdır. Tədqiqat metodoloji cəhətdən nitq mədəniyyəti, üslubiyyat və sintaksis üzrə ölkə və xarici alimlərin araşdırmalarına əsaslanmışdır. Tədqiqatda müraciət formalarının kompleks şəkildə öyrənilməsi müasir nitq mədəniyyətinin mühüm məsələsi kimi vurğulanmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas məzmunu dərc olunmuş 25 tezis və məqalədə əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş (işin ümumi səciyyəsi), 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“İşin ümumi səciyyəsi” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Azərbaycan danışıq dillərində müraciət formalarının işlənmə məqamları” adlanan I fəslə üç yarımbölmədən ibarətdir. Birinci yarımbölmə “Müraciət formalarının əsas funksiyaları və işlənmə məqamları” adlanır. Bu yarımbölmədə Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində nitq vahidlərinin rolu, müraciət və müraciət formalarının əsas funksiyaları, nitqdə işlənmə məqamları və onların başlıca vəzifələri göstərilir.

Müraciət formalarının əsas vəzifələri araşdırılarkən belə nəticəyə gəlinir ki, müraciət formalarının çağırış, diqqəti cəlb etmə, təyin qəbul edib mürəkkəbləşərək qiymətləndiricilik əlaqəyaratma və təsir funksiyaları mövcuddur. İndiyə qədərki dilçilik əsərlərində isə müraciətin yalnız iki funksiyası verildi: çağırış və adlandırma funksiyaları. Dissertasiyada irəli sürülmüş müraciət formalarının funksiyalarına aid çox sayda bədii nümunələr də verilmişdir.

Müraciət formalarının əsas funksiyaları:

1. *Çağırış funksiyası.* Yalnız müraciətin ünvanını göstərir. Yəni müraciət zamanı hər hansı bir adla çağırılan obyekt müraciətin, nitqin özgəsinə deyil, məhz ona ünvanlandığını anlayır.

2. *Diqqəti cəlb etmə.* Söylənilən nitqin adresata çatdırılmasında, daha dəqiq desək, məqsədli çatdırılmasında müraciət formaları diqqəti cəlb etmə məqsədilə işlənir. Yəni diqqəti cəlb etməklə biz çatdırmaq istədiyimiz fikri, mənanı adresata birbaşa, onun bütün fikrini, diqqətini özümüzə cəlb edərək, söhbətimizə yönləndirərək söyləmiş oluruq.

3. *Təyin qəbul edib mürəkkəbləşərək qiymətləndiricilik funksiyası.* Müəllif ilə adresat arasındakı münasibətin xarakteri mürəkkəb xitablarda daha aydın nəzərə çarpır. Yəni belə müraciət vasitəsilə biz adresatın fərdi xüsusiyyətlərini təhlil edir, qiymətləndirir, eyni zamanda ona və onun daxili xarakterinə münasibətimizi bildiririk.

4. *Əlaqəyaratma funksiyası.* Uzunmüddətli nitq zamanı bu funksiya özünü daha qabarıq göstərir. Nitq prosesində nitqi davam etdirmək, bir mövzudan digər mövzuya keçmək, eləcə də geniş auditoriyada bir adresatdan digərinə keçmək lazım gəldikdə bu cür müraciət formalarından istifadə olunur.

5. *Təsir funksiyası.* Nitqdə müraciət formalarının

seçilməsindən asılı olaraq biz adresata müəyyən dərəcədə təsir etmiş oluruq. Müraciət formalarının nidalarla işlənməsi və yaxud nitqdə təkrarı müraciətin emosionallığını artıraraq həmsöhbətə təsir etməklə onda müvafiq fikir, rəy yaratmış olur.

Bu yarımfəsildə həmçinin müraciətin nitqdə işlənmə məqamları, situasiyaları da təhlil olunmuşdur. Belə ki, müraciət formaları əsasən aşağıdakı məqamlarda, situasiyalarda işlənir: salamlama; sağollaşma; dəvət; xahiş; rica; təklif; təşəkkür; üzrxahlıq; təsəlli; təbrik; tənbeh və məzəmmət (danlama), şikayət, qarğış, qadağa; tərif, əzizləmə, razılıq və alqış; məsləhət, öyüd, nəsihət, xəbərdarlıq zamanı və situasiyaları.

İkinci yarımölmə “Müraciət formalarının təsnifi və tarixi inkişafı” adlanır.

Elə təsəvvür olunur ki, kiminləsə danışmaqdan, ünsiyyət bağlamaqdan təbii və asan bir şey yoxdur. Amma bizim gündəlik məişətimiz sübut edir ki, biz hərdən ünsiyyət saxlaya bilmirik, ya da bunu kifayət qədər yaxşı etmirik.

Müraciət formalarının seçimindəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müraciət olunanın tanış və ya qeyri-tanış olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, tanışlıq dərəcəsindən asılı olaraq müraciət növbəti süjet xəttinə də təsir edir. Çünki biz tanımadığımız insanla daha formal və daha az müddətli ünsiyyətdə oluruq.

Ümumişlək müraciətlərdən müraciət olunanın cins və yaşına görə də fərqlənmələri var: məsələn, cavan oğlan!, gözəl qız! və s.

Ümumişlək müraciətlərdən geniş yayılanları qohumluq bildirən sözlərdir ki, onlar hətta bəzən tanış olmayan insanlara da müraciət edilərkən istifadə olunur (*qardaş, bacı, xala, dayı, əmi, ana, ata, nənə, baba, oğul, bəzən qoca, ağsaqqal, dost* və s.).

Biz tanışlara dost, qohum, həmkar və yaxud yoldan ötənlərə müraciət edərkən sanki çox mürəkkəb musiqi alətində çalmış oluruq. Bu zaman rəngarəng, mürəkkəb qarşılıqlı nitq şəraitində bu və ya digər ünsiyyət registrini daxil edir, bu və ya digər tonu seçirik. Bütün bu nyüans bolluğu müxtəlif müraciətlər yaradır.

Müasir dilçilikdə ən qədim sözlərin əsasən çağırış-müraciət məqsədi ilə işlənen vokativ sözlərdən ibarət olduğu mülahizəsi geniş yayılmışdır. İnsanlara və heyvanlara müraciət bildirən belə sözlər

bütün müasir dillərdə az və ya çox miqdarda hələ də qalmaqdadır. Belə vahidlər mənə, məfhum ifadə etmir, sadəcə funksional əhəmiyyət kəsb edir, yalnız müraciət bildirir ki, buna elmdə apelyativ funksiya deyilir. Müasir danışıqda da işlək olan ə, ədə, ayə, alə, ərə, are, əşi, az, ayzə və s. vahidləri göstərmək mümkündür. Buradakı ə sözü ən qədim türk sözlərindən olub, sonralar ər şəkli kəsb etmişdir. Bu uzun ə səsi kimi tələffüz olunan söz bir sıra türk dillərində və dialektlərində indi də qalmaqdadır. E.İ.Sevortyanın etimoloji lüğətindən məlumdur ki, ə (ər) sözü türk dillərində müxtəlif mənə kəsb etmişdir. Ə sözünün ən qədim mənası şəxs, adam, insan olmuşdur¹. Müasir dilimizdə hərə sözünün (hər-ə adam, kəs sözünün, habelə biri, kimi) tərkibində işlənən «ə» ünsürünə əşi tərkibində də rast gəlirik. Bu son söz ə-şi şəklində iki ünsürdən ibarətdir. Həm «ə», həm də «şi» vahidləri eyni mənaya malik olduğundan, «əşi» sözünün hibrid söz olduğunu söyləmək olar. Şi və ya si qədim türk dillərində adam, şəxs mənasında işlənən söz olmuşdur.

Azərbaycan dili inkişaf edib zənginləşdikcə onun lüğət tərkibində digər söz qrupları ilə yanaşı, müəyyən müraciət formaları da meydana gəlmişdir. Hələ qədim dövrlərdən dilimizdə şəxs adlarını, qohumluq münasibətlərini, insanların cəmiyyətdəki mövqeyini, sənət və peşəsini, məşğuliyyətini, dərəcəsini, rütbəsini, həmçinin, adamların milli, yaxud yaş mənsubiyyətini, qarşılıqlı əlaqəsini bildirən sözlərdən müraciət forması kimi istifadə olunduğu məlumdur.

Təbii ki, müəyyən zaman keçdikcə qarşılıqlı ünsiyyət üçün zəruri sayılan nitqin aydınlığını, dəqiqliyini təmin edən bu müraciət formaları daha da təkmilləşmişdir. Burada bir ailə üzvləri, qohum-əqrəba arasında müraciətdə işlədilən adi, ənənəvi sözləri deyil, ilk növbədə geniş mənə tutumuna malik, artıq rəsmi şəkil almış müraciət vasitələrini nəzərdə tutulur. Belə sözlər həm cəmiyyətin, həm də dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələlərinin məhsuludur. Buna görə də tarixi hadisələr, ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər bu sözlərin də dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, müraciət vasitələrində çoxvariantlılıq, müxtəliflik, pərakəndəlik yaranmışdır.

¹ Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastika məsələləri. Bakı, 1990, səh.25

Bu, hamı tərəfindən qəbul edilib istifadə olunan vahid müraciət formalarının tarixi kateqoriya səciyyəsi daşdığına əsaslanır. Müraciət formaları, eyni zamanda, termin mahiyyəti daşdığına görə də onları vaxtaşırı nəzərdən keçirmək, dilimizin müasir inkişaf səviyyəsi, nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından götür-qoy etmək zərurəti qarşıya çıxır.

Keçən əsrdən etibarən dilimizdə bəy, yoldaş, müəllim, cənab tipli sözlər müraciət formaları kimi işlənmişdir.

Müəyyən zaman çərçivəsində *bəy* sözü müraciət forması kimi də işlənmişdir. Lakin sonralar müəyyən səbəblər üzündən «*bəy*» sözü bir müraciət forması kimi öz funksiyasını itirmişdir.

Hazırda «müəllim» sözü çox geniş mənə tutumuna malikdir. Hamımıza məlumdur ki, peşəsindən asılı olmayaraq layiqli hörmət qazanan şəxsə müraciət edəndə xalq arasında dilə gətirilən ilk söz müəllim olur. Etiraf edək ki, indi bu söz daha çox müraciət forması kimi işlənir.

Dilimizdə hörmət, saygı mənasında müraciət forması kimi işlənən «müəllim» sözü yerini sabitləşdirmişdir. Bu da təbii ki, bu sözün mənbə dildəki mənası ilə əlaqədardır.

Son illərdə dilimizdə hörmət ədəmi olaraq (tək və ya cəm şəkildə) ərəb mənşəli «*cənab*» sözündən də istifadə edilir. Əgər belə bir müraciətin işlədilməsinə, həqiqətən ehtiyac duyulursa, onda həmin sözün işlənmə məqamlarına diqqət yetirilməlidir. M.Qasımovun fikrincə, tarixi ənənə əsas götürülərək, «*cənab*» sözü ilə yalnız yüksək vəzifə sahibi olan, ən hörmətli adamlara, başqa dövlətlərin nümayəndələrinə və ya vətəndaşlarına müraciət edilməlidir.

Başqa bir müraciət formasının üzərində dayanmaq istərdik. Bu müraciət forması «*yoldaş*» sözüdür. Sovetlər birliyinin mövcud olduğu bir dövrdə adətən bir şəxsə və ya geniş kütləyə müraciət zamanı, «*yoldaş*» («*yoldaşlar*») sözü işlədilmişdir. Müəssisə və təşkilat rəhbərlərinə müraciətlə yazılmış rəsmi sənədlərdə də «*yoldaş*» sözündən istifadə edilirdi.

Bilirik ki, dilimizdə «dünyagörüşü, iş, yaxud həyat şəraiti və s. cəhətdən bir-birinə yaxın olan; biri ilə yola çıxan, yol gedən adam («*yol yoldaşı*») mənalarında işlənən «*yoldaş*» sözünün mənası

tədricən genişlənmiş, həmin söz, eyni zamanda «*vətəndaş; adam*» mənalarını da kəsb etməklə hörmət əlaməti, həm də müraciət forması kimi hər hansı şəxsin soyadı, adı, vəzifəsi qabağında və ya onlardan sonra işlənməyə başlamışdır. Yoldaş sözü ilə paralel vətəndaş sözü də müraciət forması kimi işlənmişdir.

Üçüncü yarım bölmə “Müraciət mədəniyyəti” adlanır. Bu yarım bölmədə nitq mədəniyyətində müraciətlərin rolu, ümumilikdə müraciət mədəniyyəti nəzərdən keçirilir.

Təsadüfi deyil ki, insanın müsbət keyfiyyətlərindən biri də onun aydın və gözəl danışmasıdır. «Hər bir insan öz dilinin arxasında gizlənmişdir»¹. Gözəl nitqə malik olmaq üçün təbii ki, gözəl natiq doğulmaq lazım deyil. Sadəcə, kifayət qədər ictimai-siyasi, elmi biliyə və zəngin söz ehtiyatına sahib olmaq lazımdır. Ən başlıcası isə Nə demək? Necə demək? Harada demək? prinsipinə düzgün əməl etmək lazımdır. M.T.Siseron yazır ki, şairlər anadan şair doğulurlar, natiqlər isə ictimai-siyasi həyatda sonradan yetişirlər².

Təbiidir ki, gözəl nitq, rəvan danışmaq auditoriya üçün maraqlı mövzunun seçilməsindən, nitqdə işlədilən sözlərin ahəngdarlığından, nitq söyləyənin şəxsiyyətindən, hətta zahiri görünüşündən və s. asılıdır. Gözəl nitq qabiliyyətinə, nitq mədəniyyətinə malik olmaq üçün kifayət qədər söz ehtiyatına, geniş dünyagörüşünə, yaradıcılıq axtarışına, istedada, ciddi səyə malik olmaq lazımdır. Gözəl nitq dinləyicinin qəlbini fəth edir, onu düşündürür, nəticə çıxarmağa vadar edir.

Dinləyicilərə münasibətə görə nitq söyləyənin qarşısında 3 vəzifə qoyulur: a) dinləyicinin diqqətini özünə cəlb etmək; b) diqqəti nitqdə irəli sürülən məsələlərə cəlb etmək – dinləyiciyə psixoloji təsir göstərmək üçün zəmin yaratmaq; c) dinləyicini həyəcanlandırmaq, onu düşünməyə sövq etmək.

Nitqin növlərindən istifadə etmək də dinləyicilərin səviyyəsindən asılıdır. Gözəl danışmaq, necə deyərlər, məqamına düşməlidir. Natiq dinləyicilərin hətta yaşını, vəzifəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini, vaxtının çoxluğunu, yaxud azlığını da nəzərə almalıdır.

¹ Həzrət Əlinin kəlamları. Bakı, “Örnək”, 1991, səh.4

² Об ораторском искусстве. Москва, 1958, с.35

Nitq dinləyicilərə müraciətlə başlanır. «Necə başlamalı?» sualı ən təcrübəli natiqləri belə düşündürür. Çünki bir sıra hallarda natiqin əvvəlcədən düşündüyü «giriş» auditoriyanın real vəziyyətinə uyğun gəlmir.

Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək nitq söyləyəni düşündürən məsələlərdəndir. Təbii ki, nitqin əvvəlində edilən müraciətdən və onun formalarından çox şey asılıdır. Müraciət formaları istənilən şifahi və yazılı nitqdə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün bir vasitə, sonrakı mətnə keçid üçün, mükəlliməyə başlamaq üçün bir açar rolunu oynayır. Bu zaman əsas postulatlardan biri odur ki, kim müraciət edir və kimə müraciət edilir?

Həmsöhbətə müraciət ən parlaq, ən geniş yayılmış etiket göstəricisidir, çünki biz insanı ya sosial roluna, ya fərdi əlamətlərinə, ya ona olan şəxsi münasibətlərimizə görə bu və ya digər formada adlandırırıq. Belə etiket göstəricisi ən ümumi ola bilər – bu zaman ünsiyyət rəsmi ünsiyyətin ən yüksək pilləsi olacaq.

N.İ. Formanovskaya danışanın iki nitq fəaliyyətini ayırmışdır: müraciət olunanı (adresatı) adlandırmaq və çağırmaq (çağırış). Tədqiqatçı göstərir ki, bir çox dillərdə (məs: Ukrayna, bolqar və digər slavyan dillərində) müraciəti formalaşdıran çağırış halı deyilən xüsusi qrammatik vasitələr mövcuddur¹. Nitqimizdə müraciət xüsusi şəkildə deyil, yalnız intonasiya, bəzən də frazada yerinə görə müəyyən edilir.

Müraciət yalnız çağırır, eyni zamanda obyektə adlandırır. Çağırış (apelyativ) funksiyası həmsöhbətə istiqamətlənən nitq pozisiyasında onun rolu ilə əlaqədarsa, adlandırma (kontaktiv) funksiyası nəzakətliliklə bağlıdır. «Yəni müraciəti kimə kim hansı şəraitdə edir, həmsöhbətlər hansı münasibətlərdədir»². Müraciət forması istənilən bir mətnin dilini şifahi nitqə yaxınlaşdırma da bilər, rəsmi ünsiyyətə çevirə də bilər.

Ünsiyyət ən azı iki nəfərin mürəkkəb fəaliyyətidir. Buna görə

¹ Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. Москва, 1974, с. 8

² Гурбанов А.М. Азərbaycan nitq mədəniyyətinin aktual məsələləri // «Азərbaycan mədəniyyəti», 1987, 11 декабр, с. 14

də əsl ünsiyyətin ilkin şərti danışanın öz şəxsi maraqlarını, eləcə də həmsöhbətə, onun xüsusiyyət və tələbatlarına diqqətini nəzərə almasıdır.

«Müraciət – rabitəli nitqin elementlərindən biridir və məntiqə uyğun olaraq o, bu və ya başqa halda nitq mühiti ilə əlaqədardır»¹. Hər hansı müraciət formalarının işlənmə məqamları bir sıra xüsusiyyətlərdən asılıdır:

1) Müraciət edənlə adresatın arasında tanışlığın (qohumluğun) mövcudluğu və ya qeyri-mövcudluğu;

2) Adresatın yaşı ilə danışanın yaşının nisbəti;

3) Danışana nisbətən adresatın sosial vəziyyəti;

4) Adresatın peşəsi, məşğuliyyəti;

5) Verilən situasiyada müraciət edənin funksiyası;

6) Adresatın verilmiş situasiyada üzə çıxan və ya əvvəlki təcrübələrdən danışana məlum olan şəxsi keyfiyyətləri;

7) Emosional təsir obyektini kimi adresatın xüsusiyyətləri (əlamətləri) və danışan tərəfindən qiymətləndirilməsi və s.

Dissertasiya işinin «**Müraciət formalarının linqvistik xüsusiyyətləri**» adlanan ikinci fəslində dilimizdə mövcud olan və müraciət məqsədilə işlədilən xitabların linqvistik xüsusiyyətləri geniş planda təhlil olunmuşdur. Burada xitabların məna xüsusiyyətləri, qrammatik əlamətləri, üslubi çalarları bədii nümunələr əsasında izah olunmuşdur.

İkinci fəslin birinci yarım bölməsi «Müraciət formalarının semantik xüsusiyyətləri» adlanır. Bu yarım bölmədə xitabın semantikasi, ekspressiv səciyyəsi, bədii keyfiyyətləri, eləcə də təkrarlanan xitablar, canlı, cansız və mücərrəd varlıqlara müraciətdə işlənən xitablar təhlil olunmuşdur.

Xitablar dilin zəngin leksik-sintaktik fondunu təşkil edir. Xitab funksiyasında müxtəlif xarakterli ismlər fəallaşır, yəni xüsusi adlar və soyadlar, ayama və ləqəblər bildirən sözlərlə bərabər, müraciət vəzifəsində şəxsin ictimai mövqeyi, cinsi, milliyəti, yaşı, sənəti, peşəsi, məzhəbi ilə bağlı anlayışları bildirən ismlər də iştirak edir.

¹ Павлова А.Е. О культуре речи. Лекции прочитанные в Горьковской партийной школе. Горький, 1974, с.87

Bundan əlavə, müxtəlif predmet, əşya və hadisələri bildirən isimlər və hətta məcazi mənada heyvan, quş və bitki adları da xitab funksiyasında çıxış edə bilər. Xitab funksiyasında frazeoloji birləşmələrin işlənməsinə də təsadüf edilir. Leksik və sintaktik vasitələrin bu cür fəallığı artıq xitabların dilin lüğət tərkibində mühüm bir yer tutduğuna dəlalət edir. Xitablara məxsus belə bir rəngarənglik və zənginlik onları bədii dilin qüvvətli üslubi vasitəsi kimi qəbul etməyə əsas verir.

İkinci fəslin ikinci yarım bölməsi «Müraciət formalarının qrammatik xüsusiyyətləri» adlanır.

Xitabın cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqəsi yoxdur. Xitabın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: müxtəlif şəxslərə, şəxsləndirilən əşyalara, mücərrəd varlıqlara müraciət məqsədilə işlədilir; aid olduğu cümlənin üzvləri ilə yalnız mənaca əlaqələnir, qrammatik (sintaktik) cəhətdən əlaqələnmə bilmir; isimlərlə (isimləşmiş sözlərlə) və ismi birləşmələrlə ifadə olunur; ismin adlıq halında olur; xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, aid olduğu cümlədən xüsusi fasilə ilə ayrılır; məzmunca ikinci, formaca III şəxsə aid olur; sintaktik suala cavab vermir.

Bu yarım fəsildə müraciət məqsədilə işlənən xitabların ifadə vasitələri aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

1. Xitab üçün seçilən sözlər vasitəsilə;
2. Xüsusi şəkilçili sözlər və köməkçi sözlər vasitəsilə;
3. Xitabın əlavəsi vasitəsilə;
4. Təyin əlavə edilmiş xitab vasitəsilə.

Göstərilən vasitələr müraciəti bir qədər də rəngarəng edir. Xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir və yerindən, mövqeyindən asılı olaraq təsir qüvvəsi də dəyişə bilər. Xitabın mübtədə ilə oxşar xüsusiyyətləri və eyni zamanda, fərqli əlamətləri də bu yarım fəsildə təhlil edilmişdir.

Oxşar cəhətlər:

1) Xitab da mübtədə kimi ismin adlıq halında olur və heç bir hal şəkilçisi qəbul etmir.

2) Mübtədə kimi xitablar da isimlə, ismi birləşmələrlə, bəzən əvəzliliklərlə ifadə olunur.

3) Bəzən elə olur ki, mübtədə da müraciət xüsusiyyəti daşıyır

və çox yüksək intonasiya ilə deyilir. Belə hallarda mübtədadan sonra nida işarəsinin işlədilməsinə də təsadüf edilir. Eyni xüsusiyyət xitaba aiddir.

Xitabla mübtədanın oxşarlığına səbəb çox zaman cümlədə mübtədanın işlənməsi, bəzilərinə nəzərdə tutulmasıdır.

Fərqli cəhətləri:

1) Mübtəda cümlə üzvüdür, həm də cümlənin baş üzvüdür, xitab isə cümlə üzvü deyildir;

2) Mübtəda – haqqında danışılanı, xitab müraciət olunanı bildirir; yəni cümlədə ifadə edilən fikir, hökm mübtədaya istinad olunur; xitab isə haqqında danışılanı bildirmir, ona heç bir fikir, hökm istinad olunmur, o ancaq müraciət ediləni bildirir;

3) Mübtəda aid olduğu cümlənin üzvləri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur, xitablar cümlə üzvləri ilə yalnız mənə əlaqəsində olur;

4) Mübtəda hər cür nitq hissəsi və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilir, xitabların ifadə imkanları məhduddur;

5) Mübtəda adi intonasiya ilə, xitablar xüsusi müraciət intonasiyası ilə tələffüz edilir;

6) Mübtədadan fərqli olaraq xitab aid olduğu cümlənin üzvlərindən aydın fasilə ilə ayrılır;

7) Mübtəda, adətən, cümlənin əvvəlində işlənir, xitabın cümlədə yeri sərbəstdir;

8) Yazıda mübtədadan sonra bu və ya digər durğu işarəsinə ehtiyac olmur, xitabdan sonra intonasiyadan asılı olaraq, vergül və ya nida işarəsi qoyulur;

9) Mübtəda bütün şəxslərdə ola bilir və onun forması ilə məzmunu arasında fərq olmur; yəni mübtəda məzmunca hansı şəxsi bildirirsə, formaca da həmin şəxsi bildirir, daha doğrusu, bu cəhətdən mübtədanın məzmunu ilə forması uyğun gəlir, xitab isə bundan fərqli olaraq məzmunca ikinci şəxsi, formaca III şəxsi bildirir, deməli, xitabın məzmunu ilə forması arasında uyğunluq olmur;

10) Mübtəda cümlədə müəyyən bir suala – ismin adlıq halının suallarından birinə cavab verdiyi halda, xitab ismin adlıq halında olmasına baxmayaraq, heç bir suala cavab vermir;

11) Məntiqi vurğunun tələbinə görə cümlədə mübtədanın

yerini dəyişdirdikdə cümlənin mənası da müəyyən dərəcədə dəyişir; xitabın yerini dəyişdirdikdə isə cümlənin mənasında heç bir dəyişiklik olmur.

İkinci yarımfəsildə eyni zamanda müraciətlə söyləmin münasibəti, söz və vokativ cümlələr açıqlanmışdır.

Vokativ cümlələr sinkretik xarakter daşıyır, lakin üzvlənməyən cümlə növü kimi çıxış edir. Belə cümlələrin ifadə etdiyi fikir adi xitabların ifadə etdiyi fikirdən zəngin və mürəkkəb olur. İşin icrasına başlamaq, işi dayandırmaq, bir işə xəbərdarlıq mənalı bu cür cümlələrdə intonasiyanın, mətnin köməyi ilə ifadə olunur. Vokativ cümlələr xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur.

İkinci fəslin üçüncü yarımbölməsi «Müraciət formalarının üslubi xüsusiyyətləri» adlanır. Danışq dilində xitablar müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlədilir:

1. Danışq dilində xitabların əsas funksiyası müraciəti qiymətverici-xarakterizəedici aspektdə formalaşdırmaqdır. Məhz bu funksiyanı gerçəkləşdirərkən xitablar bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsinə çevrilir.

2. Danışq dilində xitablardan qüvvətli emosional-ekspressiv vasitə kimi istifadə edilir. Danışq dilində olduğu kimi, bədii nitqdə də xitablar hiss-həyəcanın, məhəbbət və nifrətin, sevinc və kədərin, mərhəmət və zalımlığın və s. bu kimi ekspressiyaların təsirli ifadəsinə xidmət göstərir.

3. Danışq dilində xitablar danışanların əhvali-ruhiyyəsini yüksək hiss-həyəcanla ifadə etməkdə əvəzəlməz dil vahidləridir.

4. Danışq dilində insanların məişətdəki münasibətlərini səciyyələndirən xitablarla yanaşı, onların rəsmi əlaqələrini əks etdirən xitablardan da istifadə olunur. Həmin məqsədin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq olaraq rəsmi-işgüzar üslubi rənglərə malik xitablardan istifadə edilir. Rəsmi xitablar insanlar arasındakı həm yazılı, həm də şifahi rəsmi münasibətləri əks etdirməklə bərabər, onların digər cəhətləri haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır.

5. Məlumdur ki, xitablar natiqlik sənətinin əsas müraciət vasitələrindən biridir. Xitablar natiqin nitqini canlandıran, onu mənalı və təsirli edən, ona xüsusi bir pafos və təmtəraq verən, dinləyicinin hissələrinə dərin iz buraxan qüvvətli vasitələrdəndir.

6. Danışiq dilində xitablar komik situasiyaların, yumor, istehza, rişxənd kimi ekspressiyaların yaradılmasında da müəyyən əhəmiyyət daşıyır. Əlbəttə, bu cür ifadə əsasən bədii üslubda komediya və satira janrında yazılmış əsərlərdə özünü göstərir və bu məqsədlərin gerçəkləşməsi üçün yazıçı müxtəlif vasitələr və üslubi priyomlardan istifadə edir.

7. Xitablar danışanların ictimai mövqeyini, siyasi platformasını təyin etməkdə də müəyyən rol oynayır.

Xitabların təhlili ilə əlaqədar nəzərdən keçirdiyimiz bədii materiallar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Xitablar tarixi bir kateqoriya olaraq, dilimizdə zəngin bir fond təşkil edir;

2. Xitablar müxtəlif üslubi və ekspressiv çalarlara malik olan sintaktik – üslubi bir fiqurdur;

3. Xitablar danışiq dilində müxtəlif üslubi tələbatlarla əlaqədar işlənən qüvvətli bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsidir;

4. Xitabların bədii ədəbiyyatda aparıcı üslubi funksiyasından biri də qiymətverici – xarakterizəedici bir vasitə olmaqdır. Onun digər üslubi vəzifələri az və ya çox dərəcədə bu əsas funksiyası ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Mövzunun əhatəli şəkildə araşdırılması və aparılmış tədqiqat işinin məntiqi sonluğu olaraq aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir.

1. Məzmunlu məlumat mübadiləsinə daxil olmazdan əvvəl, yəni ünsiyyətdən əvvəl, insan hər hansı bir vasitə ilə ünsiyyətə daxil olmalı, həmsöhbətin diqqətini cəlb etməli, ona müraciət etməlidir. Nitq mədəniyyəti başlıca olaraq, məhz bu əlaqəyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir, başqa sözlə desək, həmsöhbətə münasibətdə öz mövqeyini müəyyən etməyə imkan verir. Nitq etiketlərinin vahidlərini tələb edən kontakt yaratma situasiyaları arasında başlıca yeri həmsöhbətə müraciət, onun nitqini cəlb etmə tutur.

2. Həmsöhbətə müraciət situasiyasında iki aspekti ayırmaq olar: 1) tanış olmayan adamlara müraciət və 2) tanış adamlara müraciət (buraya az tanış olan adamlardan çox yaxın adamlara qədər aiddir). Bu iki qrup üçün nitq etiketi formalarının məcmusu kimi, dialoq quruluşunun spesifikliyi də fərqlidir. Birinci hal üçün bir qayda

olaraq özündə müraciət + məlumat hissəsini (sual, xahiş, məlumat və s.), cavab və mümkün olan lütfkarlıq mübadiləsini cəmləşdirən minimal dialoq xarakterikdir.

İkinci hal üçün bu imkandan əlavə, müraciətin arxasınca kifayət qədər uzun informasiya hissəsi gələ bilər ki, bu da bəzən monoloqa çevrilə bilər. Müraciətlər içərisində müstəqil və asılı müraciətlər fərqləndirilə bilər. Müstəqil müraciətlər vokativ funksiya – həmsöhbətin diqqətini cəlb etmə funksiyasını yerinə yetirir. Müraciət dialoqi vahidin ilkin replikası kimi daha çox çıxış edir. Asılı müraciətlər başlanğıc mövqedə olmadıqları üçün söyləmə tamamlayıcı nəzakətlik verə bilər və bəzən onlar qiymətləndirici rolunu oynayır.

3. Nitqin adresatını adlandıran söz və ya söz birləşməsi müraciətdir. Nitq zamanı müraciət rolunda daha çox xüsusi adlar, nisbətən az hallarda heyvanların, digər canlı və cansız varlıqların adları çıxış edə bilər. Müraciət cümlədən kənar işlənə bildiyi kimi, onun strukturuna da daxil ola bilər, cümlənin istənilən yerində – əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Cümlə tərkibində işləndiyi halda belə, müraciəti ifadə edən xitab cümlə üzvü ola bilmir, yəni digər sözlərlə tabelik və tabesizlik əlaqəsinə girmir, öz qrammatik müstəqilliyini saxlayır.

4. Müraciət xüsusi çağırış intonasiyası ilə müşayiət edilir. Müraciət cümlədən kənarda işləndikdə bu intonasiya onu xüsusilə fərqləndirir. Belə müraciətlər asanlıqla xüsusi müstəqil cümlələrə – vokativ cümlələrə keçir. Bu zaman müraciət funksional şəkildə mürəkkəbləşir, o, şəxsi yalnız çağırır, həm də bu adı müşayiət edən müxtəlif məna çalarları yaradır, qorxu, sevinc, hədə və s. hissə və münasibətlər, eyni zamanda subyektiv modallıq da ifadə edir.

5. Cümlə əvvəlində işlənmiş müraciətin çağırış intonasiyası nisbətən zəif olur. Cümlə ortasında işlənmiş müraciət mükəlliməyə giriş və ya nida intonasiyası ifadə edir. Cümlə sonunda işlənən müraciət xüsusi məna və ekspressivlik funksiyası daşımadıqda nisbətən zəif intonasiya ilə fərqlənir.

6. Müraciət həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək kimi əsas funksiyadan başqa, həm də qiymətləndirici funksiya da daşıyır, adı çəkilən şəxs (və ya əşya) bu və ya digər cəhətləri ilə xarakterizə

edilərsə, bu müraciət çox zaman ekspressiv sözlərlə ifadə olunur. Bu müraciət xüsusi tələffüz intonasiyasının çalarları ilə zəngin olur.

7. Müraciətin işlənmə sferası çox genişdir. Müraciət danışıq nitqi üçün, xüsusilə, dialoji nitq üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Təbii ki, belə müraciətlərin əsas funksiyası nitq adresatını adlandırmaqdır. Poetik nitqdə və natiqin nitqində müraciət xüsusi üslubi funksiya daşıyır. Belə müraciət ekspressiv – qiymətverici məna kəsb edir.

8. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün hər bir şəxs ilk növbədə doğma dilinin lüğət tərkibinə, xalqın söz xəzinəsinə dərinlən bələd olmalı, ədəbi dil normalarını, qanun və qaydalarını bilməlidir. Ayrı-ayrı şəxslərin yüksək fərdi nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi ümumi dil mədəniyyətinin zənginləşməsinə şərtləndirir. Xalqın ümumi dil mədəniyyətinin inkişafı, nəzakətli ünsiyyətin tələblərinin hamı tərəfindən gözlənilməsi nitqin lüzumsuz alınmalardan, təhqiramiz söz, ifadə və cümlələrdən təmizlənməsinə, başqa sözlə, nitqin aydınlığına təminat verir.

9. Nitq mədəniyyətində mədəni danışıq etikasını və müraciət qaydaları mühüm yer tutur. Hər bir şəxs ictimai yerlərdə, kollektivdə və ailədə danışıq etikasını gözləməli və kimə necə müraciət etmək qaydalarını bilməlidir.

Tədqiqat işinin əsas məzmununu aşağıda çap olunmuş tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan dilində müraciət formaları haqqında.//Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay-75 (Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın 75 illiyinə həsr olunmuş konfrans materialları), Bakı, 2001, səh.75-76.

2. Necə müraciət etməli?//Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu № 1-2 (24-25), ADPU, Bakı, 2003, səh.27-30.

3. Müraciət formalarının nitqdə əsas funksiyaları.// «H.Ə.Əliyev və Sumqayıt» Elmi-praktik konfransının materialları, Sumqayıt, SDU, 2003, səh.99-100.

4. H.Ə.Əliyevin nitqində müraciət formaları.//«Heydər Əliyev və dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz» Respublika elmi-nəzəri konfransının tezisləri, 18-19 aprel 2003-cü il, Azərbaycan Dillər İnstitutu, Bakı, 2003, səh.31-32.

5. «Müəllim» sözü müraciət forması kimi.//Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu №1-2 (26-27), ADPU, Bakı, 2004, səh.34-37.

6. Müraciət mədəniyyəti: Sən, yoxsa Siz?//«El sözü» №1-2 (02), Bakı, 2004, səh.72-76.

7. Qadınlara müraciət formaları.//Sumqayıt Dövlət Universiteti, «Elmi xəbərlər», cild 1, № 3, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, SDU, Sumqayıt, 2005, səh.3-5.

8. Müraciət formalarının əsas funksiyaları.//Sumqayıt Dövlət Universiteti, «Elmi xəbərlər», cild 3, № 1, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, SDU, Sumqayıt, 2007, səh.8-13.

9. Hüseyn Cavidin dram əsərlərində müraciət formaları. //Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, 2007, səh.101-103.

10. Müraciətdə əvəzliliklərin rolu.//Filologiyanın aktual problemləri, Elmi-praktiki konfransın materialları, SDU, Sumqayıt, 2007, səh.9-11.

11. Müraciət mədəniyyəti: Sən, yoxsa Siz?//Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2 (62), Bakı, 2008, səh.30-32.

12. Müraciət formalarının əsas funksiyaları haqqında.//Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 3(63), Bakı, 2008, səh.49-50.

13. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında müraciət formaları. //Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının tədqiqi, təbliği və tədrisi. Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt, 2008, səh.71-73.

14. Культура обращения.// Коммуникативная парадигма в гуманитарных науках. Материалы XII Международной научно-практической конференции. 8 ноября 2008 года. Ростов на Дону, стр.453-458.

15. О культуре речи.//Актуальные проблемы современной науки. Информационно-аналитический журнал. №1(45). Москва, 2009, стр.57-59.

16. Xitabların məna xüsusiyyətləri.//Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 7, №1, 2011, səh.16-19.

17. Xitabların məna xüsusiyyətləri.//Filologiyanın aktual problemləri. Axtarışlar və perspektivlər. Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt, 2012, səh.253-264.

18. Heydər Əliyevin nitq mədəniyyəti.// Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı. Materiallar. 25-26 aprel 2013-cü il, səh.620-621.

19. Xitabların semantikasi.// Filologiya məsələləri. №2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Elm və təhsil” Bakı, 2013, səh.18-24.

20. Müraciət formalarının qrammatik xüsusiyyətləri. //Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 9, №1, 2013, səh.3-7.

21. Nitqdə müraciət formalarının rolu.//Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 1(85). Bakı, 2013,səh.100-102.

22. Роль интонации в языковой культуре речи. //Современная филология: теория и практика. Материалы XI Международной научно-практической конференции. 3 апреля 2013, Москва 2013, стр.251-253.

23. О некоторых проблемах культуры обращения.// Филологические науки. Вопросы теории и практики. Научно-теоретический и прикладной журнал. №5 (23) 2013. Часть 1. Издательство Грамота. Тамбов 2013, стр.221-223.

24. Nitqdə xitabların üslubi rolu.//Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 2(90), Bakı. 2014, səh. 94-96.

25. Müraciət və söyləm.//Filologiya məsələləri. №5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Elm və təhsil” Bakı, 2014,səh. 63-68.

ФОРМЫ ОБРАЩЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ РАЗГОВОРНОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена формам обращения в азербайджанском разговорном языке. Исследование было проведено на материале художественных произведений на азербайджанском языке и на примерах устной разговорной речи.

Диссертация состоит из введения, 2-х глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность проблемы, определяются цели и задачи исследования, раскрывается его научная новизна и практическая значимость. Здесь перечисляются положения, вынесенные на защиту и дается информация об апробации и структуре диссертации.

I глава диссертации называется Моменты использования форм обращения в азербайджанском разговорном языке. Она состоит из 3-х разделов. Здесь говорится о роли речевых единиц в обогащении азербайджанского литературного языка, о формах обращения и его семантике, о его основных функциях, т.е. о положении которое он занимает в тексте и его основных особенностях.

Обращение к собеседнику становится самым ярким и распространенным показателем этикета, потому что, выбирая ту или иную форму обращения к человеку мы исходим из его социальной роли, личных качеств или же личного взаимоотношения. Здесь дается анализ и таких единиц как: ə; auə; əgə; ara; arə; alə; əşi; əşşi и т.д., которые в истории языка всегда использовались в качестве призыва или выражали эмоциональность, чувства и переживания и таких как: bəu; müəllim; yoldaş; sənab и т.д.

Во второй главе диссертации «Лингвистические особенности форм обращения» широко исследуются

лингвистические особенности существующих в нашем языке, обращений как синтаксических единиц, используемых для обращения к кому-либо. Она состоит из трех разделов. Здесь раскрываются смысловые особенности, грамматические признаки и стилистические оттенки обращения как синтаксической единицы, на основе примеров из художественной литературы. Обращения составляют богатый пласт лексико-семантического фонда языка. Выполняя функцию обращения, различные по характеру существительные активируются, т.е. наряду с собственными именами, фамилиями, прозвищами и псевдонимами в качестве обращения могут быть использованы и существительные обозначающие социальное положение личности, его пол, национальность, возраст, наклонности и т.д.

В заключении были выведены основные положения полученные в ходе исследования и обобщены основные результаты диссертации.

**FORMS OF ADDRESS IN COLLOQUIAL AZERBAIJANI
LANGUAGE**

SUMMARY

The dissertation concerns with forms of address in colloquial Azerbaijani language.

The research is based on Azerbaijani writers' fiction and samples of folk arts.

The dissertation consists of Introduction, 2 Chapters, Conclusion and List of used Literature.

In the *Introduction* actuality of the research is grounded, aims and purposes are defined, scientific novelty and practical importance of the research problems are commented upon. Research reasons are listed, information on the approbation and structure of the dissertation is also presented here.

The first chapter of the dissertation titled "Use cases of addressing forms in colloquial Azerbaijani language" unites 3 subchapters. Role of speech units in the enrichment of literary Azerbaijani language, address and its main semantics, as well as main semantics and functions of addressing forms, i.e., aspects of exercising in speech and their peculiarities are revealed.

One of the main purposes of the speaker is attracting listener's attention. So address and its forms are very important while starting speech. Addressing forms are both the means of attracting listener's attention in oral and written speech and transition to the text, playing key role in starting the direct speech.

Address to the interlocutor is a bright and widespread etiquette indicator, as we appeal to the person in various forms due to his social statue, personal qualities or our own relation to him. Historically there have been used different addressing forms, expressing feelings, emotions such as: "ə, ayə, ərə, arə, alə, əşi//əşşi", or "bəy, müəllim, yoldaş, cənab". Attempts to analyze all of them are taken here.

In *the second chapter* of the dissertation titled “*Linguistic peculiarities of addressing forms*” linguistic peculiarities of forms of address, adopted in the Azerbaijani language, are completely studied. In the chapter consisting of 2 subchapters, semantic notions, grammatical features, stylistic tints of forms of address are learned on fiction samples. Addresses comprise rich lexical-semantic fund of the language. Various nouns, both personal and family names, nicknames, and nouns expressing social statue, gender, national, professional and other features, activate while functioning as addresses.

In the *Conclusion* final notions and reflections of the research are presented and main results of the dissertation are summarized.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ

На правах рукописи

БЕЮКХАНУМ ИБРАГИМ кызы ЭМИНЛИ

ФОРМЫ ОБРАЩЕНИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
РАЗГОВОРНОМ ЯЗЫКЕ

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2015